

УДК 343

В.Л. ДАВИДЕНКО, канд. юрид. наук,
доц., Харківський національний університет вну-
трішніх справ

ГЕНЕЗА КРИМІНОЛОГІЧНОГО ВЧЕННЯ ПРО ЖЕРТВУ

Ключові слова: вчення про жертву, віктимологія, кримінологія, жертва, потерпілий, злочин

З часу виникнення кримінологічної науки її основним предметом дослідження була злочинність, її природа, особа злочинця, причини та умови вчинення конкретного злочину. З середини XVIII ст. кримінологія вивчає злочинну поведінку людей, а з кінця XIX ст. – проблеми особи злочинця. Наприклад, класики права XVIII ст. (Чезаре Бекарріа), і позитивісти права XIX ст. (Чезаре Ломброзо, Зігмунд Фрейд) зосередили увагу на аналізі особи злочинця. Для них злочин – це симптом порушення структури особи злочинця, що було, на думку біокримінологів, наслідком наявності якості, за теорією психоаналізу, результатом невдалої соціалізації дитини. На передньому плані були проблеми «соціального захисту» від злочинців, їхньої небезпеки, а також питання дослідження особистості злочинців, спілкування з ними, їх реабілітації, стримування (заклювання) чи забезпечення суспільної безпеки. Жертву злочину розглядали як механічне, статичне поняття.

Вчення про жертву (потерпілого) від злочину (віктимологія) як самостійний науковий напрямок у кримінології з'явилося в 40-х рр. XX ст. з публікацією робіт Ганса фон Гентінга та Бенджаміна Мендельсона, які заклали основи віктимології: визначили її предмет, методи дослідження і розробили відповідну термінологію. В 1947 році, виступаючи на конференції психіатрів у Бухаресті з докладом «Нові психосоціальні горизонти: віктимологія», Б. Мендельсон вперше застосував термін «віктимологія». Пізніше в праці ««Нова галузь біопсихосоціальної науки – вікти-

мологія» були визначені основні теоретичні положення віктимології:

а) розкрито понятійний апарат, виділено окремі групи жертв;

б) вперше дано поняття «кримінальна пара», «добровільна жертва», кандидат у жертви», «жертва-провокактор», «жертва-агресор», «індекс жертвеності» [1, с.16].

Утворення віктимології, як наукового напрямку в середині XX ст. обумовлено наявністю обставин, які сприяють виникненню даного знання на певному етапі історичного розвитку: досягнення необхідного рівня розвитку базових наук; наявності соціального замовлення на розвиток знань, які представлені новим науковим напрямком.

Н.В. Ахмедшина, підкреслює, що коли йдеться про причини, які сприяють або перешкоджають виникненню і подальшому розвитку наукового знання певного характеру на конкретному етапі розвитку суспільства, ми маємо на увазі чільні в суспільстві доктринальні установки, які мають вплив на нього, в тому числі, і на правові науки. Зокрема, говорячи про кримінологію, професор Оксфордського університету Дж. Гарланд пише, що історія цієї науки «...це історія постійної переоцінки ідей відповідно до змінних політичними умовами, змінами на інституціональному та адміністративному рівнях, а також інтелектуальними досягненнями, що відбуваються в суміжних галузях науки і мінливими ідеологічними установками практичних працівників». Іншими словами, кримінологія як наука соціальна вивчає злочинність, а визначення злочинності та прийоми впливу на неї безпосередньо залежать від пануючої в даний історичний момент ідеологічної установки, ступінь впливу якої, як нам відомо з історії юридичної науки, може бути різною [2, с.16].

Демократичні перетворення, які мають місце в світі, призвели до розширення прав людини, відповідно і прав обвинуваченого. Тому в механізмі вчинення злочину необхідно було визначити роль не тільки злочинця, але й жертви злочину, яка буває значною.

В процесі формування віктимології сформувались системні наукові знання в галузі психології та кримінології, які мали потенціальний вихід на рішення віктимологічних проблем.

Базовими для віктимології стали ідеї психоаналізу, які були розроблені австрійським вченим І. Бейєром (1880-ті рр.), але повну теорію психоаналізу особистості, яка отримала назву як психодинамічна, створив його учень З. Фрейд. Основний акцент у цій теорії робиться на ролі біологічних і неусвідомлюваних чинників у регуляції поведінки і твердження, що поведінка людини в своїй основі ірраціональна і є результатом взаємодії між різними структурними рівнями свідомості [3, с.167].

В кримінологічній науці в цей період з'являються різні теорії причин злочинності. Особливе значення для розвитку віктимології мала теорія інтеракціонізму і теорія стигми.

Автором соціологічної теорії інтеракціонізму є американський вчений Д. Мід, який стверджував, що суспільне життя є серія соціальних ситуацій і типових реакцій на поведінку оточуючих особистостей (інтеракція), і що поведінка індивіда визначається соціальними очікуваннями та сформованими стереотипами.

Цей підхід знайшов свій подальший розвиток у теорії стигми. Її основи були закладені Ф. Танненбаумом у книзі «Злочинність і суспільство» (1938 р.), та продовжені Е. Лемертом в роботі «Соціальна патологія» і Г. Беккером в роботі «Аутсайдири: соціологічне дослідження поведінки, що відхиляється». Сутність даної теорії полягає в поясненні причин злочинної поведінки та особливостями соціального реагування на таку поведінку. «Стигма» в перекладі з грецького означає stigma – укол, клеймо, пляма – незгладимий слід чогось поганого, ганебного (наприклад, в давнину ставили позначку клеймо на тілі раба або злочинця). Згідно теорії стигми злочинець, який стає затаврований в психологічному сенсі, відринутий суспільством, стає ще більш криміналізований. Так, Е. Лемерт виді-

ляє наступні етапи становлення кримінальної особистості:

- 1) порушення людиною правил поведінки;
- 2) інтеракція оточуючих людей у формі негативної оцінки;
- 3) вторинне правопорушення, викликане почуттям образи і ворожим ставленням до оточення;
- 4) засудження, яке тягне стигматизацію;
- 5) зміцнення особи на злочинному шляху, сприйняття ролі злочинця [3, с.173].

У віктимологічному аспекті теорія стигми показує, що шаблони, які складаються відповідно до реакції людей на ту чи іншу поведінку, діють і на іншу сторону – жертв злочинів, які відбулися, так і потенційних.

Розвиток кримінологічних та психологічних знань про потерпілу особу (жертву) призвів до формування наукового напрямку – віктимологія. Перші дослідники цього напрямку (Г. Гетінг, Б. Мендельсон) визначали, що поведінка жертви нерідко відіграє велику роль і надає суттєвий вплив на мотивацію поведінки з боку суб'єкта злочину.

Г. Гетінг називав злочин процесом, «в якому антигромадські елементи пожирають один одного, де взаємини між злочинцем і потерпілим, відповідають взаємовідносинам між хижими і трав'яними тваринами. Різниця у відносинах між хижими та трав'яними тваринами в світі тварин і у відносинах між злочинцем і потерпілим полягає в тому, що хижим звірам доводиться самим полювати за здобиччю, в той час як жертва злочинця в багатьох випадках, очевидно, сама активно вводиться в спокус злочинця» [4, с.24–26].

В монографії «Злочинець і його жертва» (1948 р.) Г. Гетінг виклав основні положення нового напрямку в кримінологічній науці: визначив предмет віктимології, типові віктимологічні ситуації та типи жертв злочинів.

Подальший розвиток віктимологічних досліджень набув теоретичний та практичний аспекти. Теоретичний аспект розглядає причини і умови формування потенційної жертви злочину, її роль в утворенні криміногенної обстановки.

Практичний аспект полягає в розробленні програм реальної допомоги жертвам злочинів правового, матеріального і соціального характеру.

Так, з середини 40-х рр. ХХ ст. почали з'являтися перші праці по віктимології таких авторів, як Г. Елленбергер, П. Фейсбах, А. Фаттах, Ф.Р. Пааше, Р. Гассер, С. Шафер, Б. Холист та інших, в яких розглядалися питання про предмет і місце віктимології в системі наук, поняття жертви, класифікація потерпілих, роль жертви у створенні криміногенної обстановки тощо. При цьому предмет віктимологічних досліджень визначався вченими по-різному. Одна група вчених (Г. Гентіг, Ф. Елленбергер) включала в нього тільки жертв злочинів, оскільки жертви злочинів представляють собою різновид жертв соціальних явищ. Вчення про жертви злочинів – кримінологічна віктимологія – не виходить за рамки кримінології та являє собою віктимологію у вузькому сенсі слова. Інша група вчених (Б. Мендельсон, М. Вольфганг) трактувала предмет віктимології більш широко. Оскільки з точки зору етимології термін «віктимологія» означає «вчення про жертву», в предмет вивчення віктимології ними включалися не тільки жертви злочинів, але й жертви інших правопорушень та різних соціальних явищ, а також природних катастроф (віктимологія в широкому сенсі слова). Таким чином, віктимологія перетворювалася, по суті, в міждисциплінарну галузь науки [2, с.25].

В Радянському Союзі перші віктимологічні дослідження почав проводити Л.В. Франк. Він, спираючись на світові досягнення віктимологічної теорії, розглядав віктимологію як відносно самостійний науковий напрямок, що має теоретичну та прикладну цінність.

До основних, конститутивних понять віктимології Л.В. Франк відносив:

– поняття віктимізації як процесу перетворення особи в жертву злочину і як результат функціонального впливу злочинності в цілому, що може проявлятися на різних рівнях впливу на потерпілих, членів їх сімей, соціальних груп і спільнот;

– поняття віктимності як схильність особистості ставати жертвою злочину в результаті її образу дій і соціально-демографічних характеристик;

– поняття зв'язку «злочинець-потерпілий» як системи відносин між зазначеними суб'єктами в рамках криміногенної ситуації, що має значний вплив на розвиток і генезис механізму злочинної поведінки [5, с.20].

С.В. Франк також визначив основні методи віктимологічного дослідження, описав основні типи потерпілих, довів необхідність використання віктимологічних даних у судово-прокурорській діяльності, практиці кримінологічних та криміналістичних досліджень («Віктимологія, як метод опису окремого злочину» 1978 р., «Віктимологічна характеристика особи злочинця» 1979 р., «Про віктимологічні дослідження» 1971 р., «Віктимологічна інформація при узагальненні судової практики» 1977 р.). Крім того, ряд інших праць С.В. Франка було присвячено ролі антигромадської поведінки потерпілого в продукуванні криміногенної ситуації.

Свої теоретичні розробки С.В. Франк застосовував і на практиці. Так, у 1972 році група вчених під його керівництвом провела дослідження віктимізації населення в Таджикиській РСР. Було з'ясовано, що чоловіки віком від 20 до 49 років становлять основну групу потерпілих від злочинів, що ризик їх підвищеної віктимогенності пов'язаний в основному з антигромадською поведінкою, алкоголізацією, частими контактами з потенційними злочинцями. Значний інтерес представили отримані Л.В. Франком і його соратниками дані про «рецидивних» жертв (8,5 % від загального числа вивчених потерпілих), що дозволяють глибше зрозуміти характер і механізм віктимогенних факторів, що впливають на людину.

Результатом дослідження стала розробка віктимологічного напрямку в профілактиці злочинів, особливо в галузі обліку потерпілих та контролю за потенційними суб'єктами віктимологічної профілактики [5, с.21; 6].

Теорії віктимологічної профілактиці злочинності також були присвячені роботи іншого радянського кримінолога Д.В. Рівмана. За його думкою, віктимологічна профілактика повинна бути спрямована на:

- максимальне використання захисних можливостей потенційних потерпілих;
- навчання громадян прийомам вирішення небезпечних ситуацій;
- правову пропаганду, правове навчання; використання технічних засобів захисту;
- переорієнтацію оперативно-розшукової діяльності з злочинця на потерпілого як з метою організації припинення і запобігання злочинів, так і з метою отримання більш глибокої інформації про злочинців.

Д.В. Рівман визначив три основні напрямки віктимологічної профілактики злочинів:

- 1) загальна віктимологічна профілактика, спрямована на виявлення та корекцію поведінки віктимогенних соціальних груп;
- 2) індивідуальна віктимологічна профілактика, спрямована на виявлення потенційних потерпілих, їх навчання та захист, і на захист та корекцію поведінки реальних потерпілих від злочинів;
- 3) профілактика конкретних злочинів з використанням віктимологічної інформації, а також тактичних можливостей припинення злочинів певного типу в залежності від властивих їм віктимологічних особливостей [7, с.106].

Значний внесок у розробку загальної теоретичної бази, методології і методики віктимологічних досліджень, розгляду ролі жертви в механізмі злочинної поведінки, визначенні напрямків віктимологічної профілактики зробили також такі вчені, як Ю.М. Антонян, Б.А. Бліндер, В.В. Вандишев, Л.Д. Гаухман, Л.М. Давиденко, П.С. Дагель, О.М. Джужа, А.П. Закалюк, А.Ф. Зелінський В.П. Коновалов, В.Е. Квашиш, Н.Ф. Кузнецова, В.С. Мінська, Р.І. Міхеев, Є.М. Моїсеев, О.М. Литвинов, В.І. Полубінський, В.О. Туляков та багато інших.

Е.М. Клещена, аналізуючи дослідження вчених у галузі віктимології зазначила, що

кримінологічним вченням про жертву злочину слід вважати сукупність упорядкованих і систематизованих теоретичних положень, що описують і пояснюють існування і особливості жертв злочинів, роль жертви в механізмі злочинної поведінки та заходи віктимологічної профілактики і соціальну практику захисту таких осіб [8, с.38].

Таким чином, на наш погляд, основними факторами подальшого розвитку кримінологічного вчення про жертву (віктимології) є постійна необхідність в отриманні інформації про стан кримінальної віктимності та віктимізації суспільства, а також розробці системи заходів віктимологічної профілактики на різних рівнях з урахуванням останніх наукових досягнень у вивченні особистості та її зв'язків з суспільством в сфері таких наук, як психологія, соціологія, педагогіка, демографія та інших.

ЛІТЕРАТУРА

1. Франк Л. В. Виктимологические исследования за рубежом / Франк Л. В. // Укрепление законности и правопорядка в период строительства коммунизма. Ч. 3. – Душанбе, 1973.
2. Ахмедшина Н. В. Криминологическая виктимология: современное состояние и перспективы развития: дисс. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Ахмедшина Н. В. – Томск, 2010. – 229 с.
3. Фрейд З. Психология бессознательного / Фрейд З. – Новосибирск, 1997. – 552 с.
4. Ривман Д. В. Криминальная виктимология / Ривман Д. В. – СПб.: Питер, 2002. – 304 с.
5. Туляков В. А. Виктимология : монография / Туляков В. А. – Киев, 2003. – 148 с.
6. Коновалов В. П. Об организации виктимологического направления профилактики преступности в Таджикской ССР. (Научно-методическая информация) / Коновалов В. П., Франк Л. В. – Душанбе, 1976.
7. Ривман Д. В. Виктимологические факторы и профилактика преступности / Ривман Д. В. – Л., 1975. – 153 с.

8. Клещена Е. М. Криминологическое учение о жертве преступления и проблемы его реализации в законодательстве и деятельности органов внутренних дел: дисс. ... доктора юрид. наук : 12.00.08 / Клещена Е. М. – М., 2010 – 457 с.

Давиденко В. Л. Генеза кримінологічного вчення про жертву / В. Л. Давиденко // Форум права. – 2014. – № 3. – С. 97–101 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_3_17.pdf

Досліджується розвиток вчення про жертву (віктимологія), як самостійного наукового напрямку в криминології. Показана історія виникнення віктимології. Аналізується внесок конкретних науковців у формування та розвиток криминологічного вчення про жертву злочину.

Давиденко В.Л. Генезис криминологического учения о жертве

Исследуется развитие учения о жертве (виктимология), как самостоятельного научного направления в криминологии. Показана история развития виктимологии. Анализируется вклад конкретных ученых в формирование и развитие криминологического учения о жертве преступления.

Davidenko V.L. Genesis of Criminology's Science about Victim

The article investigates the development of the doctrine of the sacrifice (victimology), as an independent research area in criminology. It was shows the history of the development of victimology. We analyze the specific contribution of scientists in the formation and development of criminological doctrine of victims of crime.

Форум права Форум